

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 4ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1997

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΑΤΣΑΝΙΩΤΗ

Η ΕΝΕΣΤΩΣΑ ΦΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΡΕΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΝΟΤΗΤΑ
ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΣΥΝΓΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ν. ΚΑΚΟΥΡΗ

Α'

1. 'Η ιστορία στην εποχή μας κινείται με όλο και πιο ταχείς ρυθμούς. Και φαίνεται να κατευθύνεται προς το απώτατο τέρμα μιᾶς πανανθρώπινης ένωτικῆς ὀργάνωσης.

2. Δύο φαινόμενα παρατηροῦνται σχετικᾶ. Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα ὀργανώνεται σὲ ὄλο καὶ εὐρύτερες ὁμάδες ἢ ἐνώσεις Κρατῶν.

3. 'Η Εὐρωπαϊκὴ "Ἐνωση εἶναι μιὰ μόνο ἀπὸ τὶς ἐκφάνσεις αὐτῆς τῆς ἀνέλιξης. Πολλὲς ἄλλες ὁμάδες, χαλαρότερες ἢ συνεκτικότερες ἔχουν ἐμφανισθεῖ τοὺς τελευταίους καιροὺς. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρω τὶς ἐξῆς:

α. 'Η Κοινὴ ἀγορὰ τοῦ Κῶνου τοῦ Νότου (MERCOSUR). "Ἐνωση 4 κρατῶν τῆς Νότιας Ἀμερικῆς, με τὴν ὁποία ἔχουν συνδεθεῖ ἢ ἐπίκειται νὰ συνδεθοῦν καὶ ἄλλα, με ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴν πραγματοποίηση μιᾶς κοινῆς ἀγορᾶς.

β. Τὸ Σύμφωνο τῶν Ἀνδεων (Pacte Andin). "Ἐνωση 5 κρατῶν τῆς Κεντρικῆς Ἀμερικῆς κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κοινότητος. Τώρα διανύει μιὰ φάση ἐπιβραδύνσεως, ἀλλὰ εἶναι ἔνωση ζωντανή.

γ. Σύνδεσμος κρατῶν Νοτιοανατολικῆς Ἀσίας (ASEAN), ὅπου τώρα μετέχουν 7 κράτη.

δ. Βορειοαμερικανικό Σύμφωνο 'Ελεύθερου 'Εμπορίου (NAFTA, North American Free Trade Agreement).

ε. Λατινοαμερικανικό Σύμφωνο 'Ελεύθερου 'Εμπορίου (LAFTA, Latin American Free Trade Agreement).

στ. Πολλές περιφερειακές οικονομικές κοινότητες κρατῶν τῆς 'Αφρικῆς¹.

ζ. 'Ιδίως δὲ ἡ 'Ιδρυτική Συνθήκη Κοινῆς 'Αγορᾶς γιὰ τὴν 'Ανατολικὴ καὶ Νότια 'Αφρικὴ, δομημένη κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κοινότητος².

4. Τὸ ὅτι ὑπάρχουν παροδικὰ φαινόμενα τοπικῶν ἐντάσεων ἢ διασπάσεως κατανγκαστικῶν κρατικῶν ἐνώσεων, ὅπως τῆς τέως Σοβιετικῆς 'Ενωσης ἢ τῆς Γιουγκοσλαβίας, δὲν εἶναι ἱκανὰ νὰ ἀναιρέσουν τὴ γενικότερη κίνηση ὁμαδοποιήσεων.

5. Τὸ δεύτερο φαινόμενο εἶναι ἡ παγκοσμιοποίηση ὀρισμένων πεδίων τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος καὶ ἡ τάση παγκοσμιοποίησης καὶ ἄλλων.

6. 'Η οἰκονομία καὶ τὸ ἐμπόριο εἶναι ἤδη παγκόσμια καὶ ἡ διεθνὴς πολιτικὴ τῶν κρατῶν, ἀκόμη καὶ ὅταν τὸ ἄμεσο ἀντικείμενό της εἶναι περιφερειακὸ ζήτημα, ἀσκειῖται μὲ ὑπόστρομα αὐτῆ τὴν παγκοσμιότητα. Εἶναι μεγαλειώδης ἡ πανανθρώπινη προσπάθεια συνεννόησης καὶ συνεργασίας γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς κινήσεως τοῦ ἐμπορίου πάνω στὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, μετὰ τὸν ἑπταετῆ κύκλο τῶν συζητήσεων τὸν λεγόμενο τῆς Οὐραγουάης, ποὺ ἄρχισε στὸ πλαίσιο τῆς GATT. Κατέληξε στὴν Παγκόσμια 'Οργάνωση 'Εμπορίου, διάδοχο τῆς GATT, εὐρύτατη καὶ κατ' ἔκταση, ἀφοῦ μετέχουν σ' αὐτὴν περίπου 150 κράτη μέχρι στιγμῆς, καὶ κατὰ περιεχόμενο, ἀφοῦ περιλαμβάνει ὄχι μόνον τὰ ἐμπορεύματα, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὶς ὑπηρεσίες καὶ τὶς ιδέες, ἐννοῶ τὴν πνευματικὴ καὶ βιομηχανικὴ ἰδιοκτησία. Πρακτικῶς ὅλη τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα. 'Εξάλλου ἔχει ἰσχυρότερη ἀπὸ τὴν GATT συνεκτικότητα καὶ ἀποτελεσματικότερο σύστημα ἐπιλύσεως τῶν διαφορῶν.

7. Δὲν ἀναιρεῖται ἡ παγκοσμιότης αὐτῶν τῶν ρυθμίσεων ἀπὸ τὶς ἐπιζῶσες, ἀλλὰ ἐξασθενημένες, ἐντάσεις μεταξύ συμφερόντων.

8. 'Επίσης οἱ θετικὲς ἐπιστῆμες καὶ ἡ συνακόλουθη πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τους, ἡ τεχνολογία, εἶναι κοινές, στὴ διάθεση ὅλων τῶν λαῶν τῆς γῆς. 'Η δυναμικὴ τοῦ Internet εἶναι ἀφαντάστως τεράστια.

9. Καὶ πάλι δὲν ἀναιρεῖται αὐτὴ ἡ πραγματικότης ἀπὸ τὶς ἀνισότητες τῆς κατανομῆς κατὰ περιφέρειες.

1. Βλ. σχετικὰ Μ. Glélé-Ahanhanzo, Introduction à l'Organisation de l'Unité Africaine et aux organisations régionales africaines, Librairie Générale, Paris, 1986.

2. Π. Κατσαούνη, 'Η ἰδρυτικὴ συνθήκη κοινῆς ἀγορᾶς γιὰ τὴν ἀνατολικὴ καὶ νότια 'Αφρικὴ, στὸ ΚΟΙΝΟΔΙΚΕΙΟΝ 'Επιθεώρηση 'Ιδιωτικοῦ Διεθνoῦς Δικαίου, Β' - 1996, σελ. 75 ἐπ.

10. Και ἄς μὴν ξεχνᾶμε τὴν κοινότητα τοῦ κινδύνου ἀπὸ τὴ μόλυνση τῆς ἀτμόσφαιρας καὶ τῆς θάλασσας, πού ἄγει σὲ κοινὲς προσπάθειες.

11. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν οἰκονομία καὶ τὴν τεχνολογία, ἔχουμε τὸ ἐντυπωσιακὸ φαινόμενο τῆς παγκοσμιοποίησης στὸ πεδίο τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ.

12. Στὸ πεδίο αὐτὸ ἡ παγκοσμιοποίηση παίρνει διαφορετικὴ μορφή. Μέχρι πρὸ ὀλίγων δεκαετιῶν ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς ἐθεωρεῖτο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τῆς Δύσεως, μὲ περηφάνεια, ὡς ὁ πιὸ προχωρημένος, ὡς ὁ πραγματικὸς πολιτισμὸς. Τοὺς ἄλλους πνευματικὸς πολιτισμοὺς τοὺς ἐβλεπε ὡς κατώτερους, πρωτόγονους, ὡς μὴ πολιτισμοὺς. Καὶ ἀντιστοίχως ὁ ἄνθρωπος καθενὸς ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἐπὶ γῆς πολιτισμοὺς ἐθαύμαζε τὸ δυτικὸ πολιτισμὸ ὡς ὑπερέχοντα ἀπολύτως, ὡς πρότυπο πρὸς μίμηση.

13. Στὴν παρούσα φάση τῆς ἱστορίας ἔχει μάθει ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος ὅτι ὁ πολιτισμὸς του εἶναι ἓνας ἀπὸ ἰσάξιους πολιτισμοὺς, ὅτι δὲν εἶναι κὰν δυνατὸν νὰ λέμε «ἰσάξιους» διότι δὲν ἔχουμε κριτήρια ὥστε, ἰστάμενοι ἀπέξω ἀπὸ τοὺς πολιτισμοὺς, νὰ κάνουμε κρίση ἀξιολογήσεως καὶ κατάταξη. Ξέρουμε ὅτι πρόκειται γιὰ παράλληλα ζωντανοὺς ἐπὶ γῆς πολιτισμοὺς. «Ὅτι ὁ δυτικὸς δὲν ἔχει ὑπεροχὴ ἔναντι τῶν ἄλλων πολιτισμῶν. Ἦχεῖ παράξενα σήμερα τὸ ἄρθρο 38 τοῦ Καταστατικοῦ τοῦ Διεθνοῦς Δικαστηρίου τῆς Χάγης πού ἀναφέρεται: «... στὶς γενικὲς ἀρχὲς τοῦ δικαίου τίς παραδεδεγμένες ὑπὸ τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν».

14. Καὶ ἀκόμη: ὁ δυτικὸς κόσμος αἰσθάνεται ἓναν κάποιον κίνδυνο. Κίνδυνο ἀπωλείας τῆς ταυτότητάς του ἐκ τῆς κατακλυσμικῆς εἰσβολῆς στοιχείων ἀπὸ τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς. Καὶ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη μείζονος αὐτοσυνειδησίας καὶ καταφάσεως τῆς ἰδιαιτερότητάς του, τῆς μοναδικότητάς του ἐν μέσω τῶν ἄλλων μοναδικῶν ἐπίσης πολιτισμῶν.

15. Πάντως ἡ σχέση του μὲ τοὺς ἄλλους δὲν εἶναι σχέση ὑπεροχῆς, ἀλλὰ διαλόγου, μὲ ἀλληλοσεβασμό.

16. Οἱ τῶν ἄλλων πολιτισμῶν, πάλι, ἀποκτοῦν συνείδηση τῆς ἰδιαιτερότητάς τους, τῆς αὐταξίας τοῦ πολιτισμοῦ τους. Καὶ βλέπουν τὸ δυτικὸ πολιτισμὸ ὄχι πλέον σὰν πρότυπο πολιτισμοῦ πρὸς μίμηση, ἀλλὰ μὲ μάτι κριτικὸ, ἀκόμη καὶ καταδικαστικὸ, κυρίως λόγῳ τοῦ ἀτομικιστικοῦ ἀνθρωποκεντρισμοῦ του. Στὴν Ἰαπωνία ἔχουμε συγγραφεῖς πού καταφάσκουν τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ πολιτισμοῦ τους καὶ μάλιστα ὡς ἀντίθετου μὲ τὸ δυτικόν³. Στὶς Ἰνδίες ἔχει ἐπίσης ἀρχίσει τέτοια κίνηση

3. Βλ. Bernard Stevens: Ambitions japonaises. Nouvel Asiatisme et dépassement de la modernité occidentale. Περιοδικὸ ESPRIT, τεῦχος Νο 213, juillet 1995, καὶ τὶς ἐκεῖ παραπομπές. Βλ. περιεκτικὴ περίληψη τῶν ἰαπωνικῶν τάσεων στοῦ Michel Vié: Le Japon et le monde au XXème siècle, Masson, Paris-Milan-Barcelona, 1995, σ. 289-292.

μεταξύ των élites. Στην 'Αφρική παρόμοια τάση. Και δέν είναι άσχετη, βέβαια, ή έντός των ΗΠΑ τάση έξάρσεως τής 'Αφρικῆς ως πηγῆς άκόμη και τοῦ άρχαιο-ελληνικοῦ πολιτισμοῦ, άλλο άν είναι παράδοξη. Οί ειδικοί καταγράφουν 8 μείζονες πολιτισμούς επί γῆς.

17. Καί βέβαια δέν άναφέρω τελευταία ως έλάχιστη τήν ισλαμική έκρηξη πού δέν είναι άπλώς άυτο-κατάφαση, άυτο-σεβασμός και άυτο-καλλιέργεια, αλλά έμφανίζεται, κατά περιοχές, έμποτισμένη άκόμη και με έντονη έχθρότητα κατά τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ και τῆς συναφοῦς καταδυνάστευσης κατά τὸ παρελθόν με τήν προβολή ύπεροχῆς του.

18. 'Η νέα άυτή πραγματικότητα στην έπιφάνεια τῆς γῆς έχει μεγάλη σημασία. Διότι έχει ως άποτέλεσμα τὸ ὅτι ή διεθνῆς πολιτική στην έποχή μας δέν περιορίζεται πλέον στά άντικείμενα πού άναφέρονται σέ οίκονομικά και έδαφικά προβλήματα, αλλά και στην πολιτισμική ταυτότητα. 'Ο Samuel Huntington, τοῦ όποίου οί ιδέες έχουν κάνει μεγάλο θόρυβο και έχουν προκαλέσει πολλές συζητήσεις εδώ και τρία χρόνια, στο πρόσφατο βιβλίο του «'Η σύγκρουση τῶν πολιτισμῶν και ή άναδόμηση τῆς παγκόσμιας τάξης» («The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order»)⁴ λέει ὅτι: «στην έποχή μας οί άνθρωποι χρησιμοποιοῦν τήν πολιτική ὄχι άπλώς για νά προωθήσουν τὰ συμφέροντάς τους, αλλά και για νά προσδιορίσουν τήν ταυτότητά τους. Γνωρίζουμε ποιοι εἴμαστε μόνον όταν γνωρίζουμε ποιοι δέν εἴμαστε και συχνά όταν γνωρίζουμε έναντίον ποίων εἴμαστε».

19. Βρίσκω τή διατύπωση ύπερβολική. Θεωρώ ὅτι, ὅπως κάθε άνθρωπος έχει τήν ταυτότητά του καθ' έαυτὸν και ὄχι έναντίον τῶν πέριξ αὐτοῦ, ἔτσι και οί ομάδες καταφάσκουν τήν ταυτότητά τους με τρόπο αὐτάρκη και ὄχι έναντίον άλλων ομάδων. 'Ο άλλος δέν είναι καθ' ανάγκην έχθρός. 'Αντιθέτως ή παρουσία του μπορεί νά γεννάει τήν έπιθυμία για διάλογο και προσέγγιση και έμπλουτισμό. Δέν είναι λοιπόν αναγκαία στην έποχή μας μιὰ σύγκρουση μεταξύ πολιτιστικῶν ομάδων. 'Αλλά αὐτὸ είναι παρέκβαση.

20. 'Εκεῖνο πού ενδιαφέρει τὸ θέμα μας είναι ὅτι παράλληλα με τήν παγκοσμιοποίηση τῆς οίκονομίας, τοῦ έμπορίου, τῆς έπιστήμης και τῆς τεχνολογίας, άρχισαν διάλογοι, άνταλλαγές και ζυμώσεις σέ παγκόσμια κλίμακα μεταξύ τῶν διαφόρων ζωντανῶν πολιτισμῶν. Τὸ άν θά μεσολαβήσουν περιφερειακές συγκρούσεις είναι δευτερεῦον.

21. Αὐτή είναι ή κίνηση τῆς ιστορίας στην περίοδο πού ζοῦμε. Πολὺ διαφορε-

4. Simon and Schuster, New York, 1996.

τική από την πρόβλεψη του Francis Fukuyama⁵, ο οποίος, όπως ενθυμείσθε, είχε μιλήσει πρό ολίγων ἐτῶν για «τέλος τῆς ἱστορίας», ὑπὸ τὴν ἔννοια, τοῦ «τέλους τῆς ἰδεολογικῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητας καὶ [ἄρα] τῆς παγκοσμιοποίησης τῆς Δυτικῆς φιλελεύθερης Δημοκρατίας ὡς τῆς τελικῆς μορφῆς διακυβέρνησης τῶν ἀνθρώπων». Καὶ διαψεύστηκε.

22. Ἐκεῖνο ποῦ μένει εἶναι ὅτι ἡ μεγαλειώδης πορεία τῆς ἀνθρωπότητας πρὸς ἔνοποίηση εἶναι σταθερή, παρόλα τὰ σποραδικὰ καὶ παροδικὰ σταματήματα ἢ καὶ ὀπισθοδρομήσεις κατὰ τόπους.

23. Δὲν ἀντέχω στὸν πειρασμὸ νὰ ἀναφέρω τὴν ὀπτική καὶ τὶς προβλέψεις τοῦ παλαιοντολόγου père Pierre Teilhard de Chardin. Στὰ ἔργα του, ποῦ κυκλοφόρησαν τὸ 1955 περίπου, ἐνῶ εἶχαν γραφεῖ προπολεμικά, περιγράφει τὴν πορεία τοῦ Σύμπαντος ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς Μεγάλης Ἐκρηξῆς — τότε δὲν εἶχε ἀμφισβητηθεῖ ἡ θεωρία τοῦ Big-Bang. Εἶχε διαγνώσει ὅτι ἡ ὕλη ἄρχισε, παλαιόθεν, νὰ ὀργανώνει ἀπὸ ἀπειροελάχιστες ζωντανὲς μονάδες ὄλο καὶ πιὸ μεγάλες καὶ πιὸ πολύπλοκες καὶ ἀκόμη πιὸ πολύπλοκες. Ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ πολυπλοκότητας ὑπῆρχε καὶ ἕνας βαθμὸς αὐτοσυνειδησίας, τιποτένιας π.χ. στὴν ἀμοιβάδα ὡς κάποιος θαμπῆς καὶ θολῆς αὐτοσυνειδησίας στὰ θηλαστικά. Οἱ μονάδες, πάλι, σὲ κάθε φάση, ὀργανώνονταν σὲ ὁμάδες βιολογικῆς, π.χ. ἀποικίες μικροβίων ἢ ἀγέλες στὴ φάση τῶν θηλαστικῶν.

24. Ὡσποῦ ἦρθε ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπου. Τώρα οἱ μονάδες εἶναι πιὸ ἀποχωρισμένες, πιὸ πολύπλοκες καὶ ἔχουν τὸ μεγαλύτερο βαθμὸ αὐτοσυνειδησίας. Δὲν θυμᾶμαι ἂν μιλάει γιὰ ἐλευθερία. Καὶ οἱ ἄνθρωποι ὀργανώνονται σὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερες ὁμάδες, τὴ φυλὴ, τὴν κοινότητα, τὴν πόλη, τὴν πολιτεία. Μὲ συνεκτικὴ δύναμη ὄχι πλέον βιολογική, μηχανική, ἀλλὰ τὴ θέληση συνεργασίας, ἴσως ἀγάπη.

25. Ζητῶ συγγνώμη, διότι, λόγω καὶ ἐλλείψεως εἰδικότητας, παραμόρφωσα μέσα σὲ δύο λόγια μιὰ ἐκθεση ἐπιστημονική, στὸν πέμπτο κυρίως τόμο τοῦ ἔργου τοῦ Teilhard de Chardin⁶. Ἄλλὰ ἤθελα νὰ τολμήσω τὴ σκέψη ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ παρελθόντος, ποῦ βασικῶς δέχονται οἱ παλαιοντολόγοι, φαίνεται νὰ ἐπαληθεύεται ἡ ἐπιστημονική του πρόβλεψη ὅτι ἡ πορεία τῆς ἐξέλιξης βαίνει πρὸς ὄλο καὶ μεγαλύτερες ἐνότητες καὶ τείνει πρὸς γενικὴ ἔνοποίηση τῆς ἀνθρωπότητας, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὄλου Σύμπαντος, τελικὰ στὸ «σημεῖο Ω», ὡπως τὸ ἀποκαλοῦσε.

26. Αὐτό, συνειρμικά, μᾶς θυμίζει τὴν «Ἀρχιερατικὴ προσευχή», ἐδῶ καὶ

5. The End of History. Στὸ The National Interest, (16/Summer 1989), 4, 18. Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ τὸν Huntington, op. cit., Note 1-6.

6. Pierre Teilhard de Chardin, Le phénomène humain, ἔκδοσις 1990, Paris, France Loisirs.

1997 χρόνια (ακριβέστερα: 1964 χρόνια), λίγο πριν από τη νύχτα εκείνη τῆς ἀγωνίας στὴ Γεθσημανή, πού συναυρεῖται στίς φράσεις «ἵνα πάντες ἐν ᾧσιν», «ἵνα ᾧσι τετελειωμένοι εἰς ἓν»⁷. Ὑπέκυψα καὶ σ' αὐτὸν τὸν πειρασμὸ νὰ τὸ ἀναφέρω.

B'

27. Ἡ κίνηση τῆς ἱστορίας δὲν ξέρομε ποτὲ ὡς ποῖο βαθμὸ εἶναι νομοτελειακὴ καὶ σὲ ποῖο ποσοστὸ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς πράξεις τῶν ἀνθρώπων. Μποροῦμε πάντως νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος μὲ ἐνσυνείδητο τρόπο συμβάλλει στὴν πορεία πού περιγράψαμε. Στὴ συμβολὴ αὐτὴ μετέχουν καὶ οἱ νομικοί.

28. Ἡ κίνηση πού περιγράφω ἔχει ἐκδηλώσεις, ἀντανανκλᾶται καὶ στὸ νομικὸ πεδίο, στὸ ὁποῖο παρατηροῦνται φαινόμενα πού ἐπαληθεύουν ἢ ἐνισχύουν τὴ σύγκλιση τῶν λαῶν τῆς ὑψηλίου πρὸς κοινὸ μέλλον. Θὰ ἀναφέρω μερικὰ.

29. Δὲν θὰ σταθῶ καθόλου στὴν πολὺ ἀπλὴ παρατήρηση ὅτι οἱ περιφερειακὲς ἐνώσεις ἢ χαλαρότερες προσεγγίσεις κρατῶν σὲ ομάδες βεβαίως συγκεκριμενοποιοῦνται σὲ διεθνεῖς συμβάσεις. Κάθε νεώτερη τέτοια σύμβαση ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὶς προηγηθεῖσες καὶ ἰδίως ἀπὸ τὶς τρεῖς Συνθήκες τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων, ὅπως ἔγινε π.χ. μὲ τὸ Pacte Andin καὶ τὴν Ἀφρικανικὴ Κοινότητα, οἱ ὁποῖες μάλιστα ἔχουν καταστήσει καὶ Δικαστήρια, παρόμοια μὲ τὸ Δικαστήριον τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων, ὁ Mercosur κ.ἄ. Καὶ οἱ παγκόσμιες ὀργανώσεις ἐπίσης συγκεκριμενοποιοῦνται σὲ νομικὰ κείμενα.

30. Τὸ φαινόμενο πού ἔχει κεφαλαιώδη σημασία εἶναι ἡ ἐξασθένιση τῶν Κρατῶν. Ὁ περιορισμὸς τοῦ φάσματος τῶν ἀρμοδιοτήτων τους. "Ἐχει φθαρεῖ ἡ «πάλαι ποτὲ διαλάμψασα» ἔννοια τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας, ἀδιαίρετης... κλπ. Τώρα ὅσα κράτη μετέχουν σὲ ομάδες ἐμφανίζονται μὲν ὡς Ὑψηλὰ Συμβαλλόμενα μέρη ἀπὸ τυπικὴ ἄποψη, δέχονται ὅμως ὅλο καὶ περισσότερο νὰ περιορίζονται ἀπὸ τὶς δραστηριότητες τῶν διεθνῶν ὀργανισμῶν, νὰ συμμορφώνονται μὲ ἀποφάσεις ὑπερκρατικῶν Δικαστηρίων. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἔχει καίρια σημασία στὴν πρόσφατη ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας.

31. Ἄλλο φαινόμενο στὸ νομικὸ χῶρο εἶναι ἡ ἀυξημένη δραστηριότητα —κατὰ περιφέρειες— γιὰ ἀντικατάσταση τῶν ἐθνικῶν ἰδιωτικῶν διεθνῶν δικαίων ἀπὸ ὅμοιο ἰδιωτικὸ διεθνὲς —σπανιότερα— ἢ —συχνότερα— τῶν οὐσιαστικῶν ἐθνικῶν δικαίων ἀπὸ ὅμοιο δίκαιο, ὁπότε ἀχρηστεύονται τὰ ἰδιωτικὰ διεθνή. Παράδειγμα ἡ Συνθήκη γιὰ τὴν ἐνοποίηση τοῦ Δικαίου τῶν Συναλλαγῶν στὴν Ἀφρικὴ πού ὑπεγράφη στίς

7. Ἰωάν. ιζ', 21 καὶ 23.

17.10.1993 στο πλαίσιο τής 'Οργάνωσης τής 'Αφρικανικής 'Ενότητας, και έτέθη σέ ισχύ προσφάτως, ή όποία προβλέπει και Δικαστήριο για τήν όμοιόμορφη έρμηνεία και έφαρμογή τοῦ ένοποιημένου δικαίου⁸.

32. Πάντοτε ή διάσπαση τής έπιθυμητῆς ένότητας έφαρμοστέου δικαίου έκ τῆς παράλληλης ύπάρξεως ιδιωτικῶν διεθνῶν δικαίων αποτελοῦσε δυσχέρεια για τὸ διεθνές έμπόριο και οί θεωρητικοί τοῦ συγκριτικοῦ δικαίου και τοῦ ιδιωτικοῦ διεθνοῦς έχώρουν πρὸς προτάσεις εἴτε όμοιου ιδιωτικοῦ διεθνοῦς εἴτε όμοιου οὐσιαστικοῦ δικαίου, πού άρχισαν νά πραγματοποιοῦνται ήδη από τὸ 19ο αἰώνα.

33. 'Η παγκοσμιοποίηση όμως τοῦ έμπορίου έσχάτως κατέστησε πιὸ έπιτακτική τήν ανάγκη λύσεως. Τὸ Institut International pour l'unification du droit privé (UNIDROIT), πού έργάζεται από τὸ 1928, έχει αναπτύξει μεγάλη δραστηριότητα τίς δύο τελευταῖες δεκαετίες⁹. Μὲ μελέτες, σχέδια διεθνῶν συμβάσεων, συνέδρια κλπ.

34. Σ' αὐτῇ τῇ δραστηριότητα έχει τήν πηγή του και τὸ εὐρύτερο ὑπάρχον σχετικό έπίτευγμα, πού εἶναι ή Σύμβαση τῆς Βιέννης τῆς 11-4-1980 περί διεθνοῦς πωλήσεως έμπορευμάτων και άρχισε νά ισχύει τὸ 1988¹⁰. Τὸ μνημονεύω ὡς παράδειγμα. Θεωρητικά έχει, βέβαια, τεθεῖ ὡς συμπληρωματικό οὐσιαστικό δίκαιο, ἀφοῦ, κατὰ τὸ άρθρο 6, οί συμβαλλόμενοι μπορεῖ νά ὀρίσουν άλλο έφαρμοστέο δίκαιο. Στῆν πράξη όμως έχει μεγάλη αξία. Εἶναι και σημαντικό φαινόμενο για τὸ θέμα μας, διότι, έπαληθεῦει τήν τάση πρὸς παγκοσμιότητα, ἀφοῦ συμμετέχουν ήδη σ' αὐτὴν πάνω από σαράντα κράτη. Τὸ ὅτι ὑπῆρχε ήδη στὸ Μεσαίωνα σύνολο συνηθειῶν και έθίμων, ή Lex Mercatoria, δέν αἶρει τῇ σημασία για τὸ θέμα μας.

35. Αὐτὸ ἀφορᾷ τὸ όμοιόμορφο οὐσιαστικό δίκαιο. Στὸ πεδίο τοῦ ιδιωτικοῦ διεθνοῦς ή μᾶλλον τοῦ δικονομικοῦ διεθνοῦς, ή Conférence Permanente de la Haye sur le Droit International Privé άρχισε νά έπεξεργάζεται και ὀργανώνει συνάντη-

8. Organisation pour l'harmonisation du droit des affaires en Afrique (OHADA). Περιλαμβάνει «Cour Commune de Justice» με έδρα στὴν Côte d'Ivoire (Abidjan).

9. Βλ. σχετικά Alain D. Rose AO, The challenges for Uniform Law in the Twenty-First Century, *Revue du Droit Uniforme*, 1996 - 1, χελ. 9 έπ.

10. Franco Ferrari, Interpretation uniforme de la Convention de Vienne de 1980 sur la vente internationale. *Revue internationale de droit comparé* 1996 (4), σελ. 813 έπ. Claude Wits / 'Ελισσάβερ Καπνοπούλου. 'Η Σύμβαση τῆς Βιέννης περί διεθνοῦς πωλήσεως έμπορευμάτων και ή σχετική νομολογία. *EE Εὐρ. Δ3* - 1995, σελ. 561 έπ. Michael R. Will, International Sales Law under the CISG, the UN Convention on Contracts for the International Sale of Goods. The First 284 or so Decisions, coll. «Cahiers des étudiants allemands en droit à Genève», Genève, Faculté de Droit de l'Université, 1996.

ση για τὸ ἔτος 2000, σχέδιο διεθνoῦς συμβάσεως περὶ ἀρμοδιότητας τῶν δικαστηρίων καὶ ἀμοιβαίας ἀναγνώρισεως τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων παγκοσμίως μὲ βάση τοὺς κανόνες τῶν Συμβάσεων Βρυξελλῶν καὶ Lugano γιὰ τὴ διεθνή δικαιοδοσία καὶ τὴν ἐκτέλεση ἀποφάσεων σὲ ἀστικές καὶ ἐμπορικές ὑποθέσεις.

36. Ἡ ἄλλη ἐπισημάνση στὸ νομικὸ χῶρο εἶναι ἡ ἐξῆς. Τὸ παγκόσμιο ἐμπόριο ἔχει ὡς βασικὴ ἰδέα τὴν κατάργηση τῶν περιορισμῶν, τὴν *derégulation* — τὴν ἰδέα τῆς φιλελεύθερης οἰκονομίας, ἡ ὁποία ἀναγνωρίζεται ὅτι ὑποβοηθεῖ μεγαλύτερη παραγωγικότητα. Γιὰ νὰ μὴ διεξάγεται ὅμως μόνον μὲ μηχανισμοὺς κέρδους καὶ καταντᾷ ἔτσι ψυχρὸς μηχανισμὸς εἰς βᾶρος τοῦ ἀνθρώπου, χρειάζεται, ἐφόσον τὸ Κράτος Πρόνοιας ἀπεδείχθη μὴ βιώσιμο καὶ παραμερίζεται, ὡς ἀντιστάθμισμα τὴ διασφάλιση πραγματικῶν ἀνταγωνισμοῦ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἔχουν πολλαπλασιαστεῖ οἱ ἐθνικὲς νομοθεσίαι σχετικά. Ἐποὶ ὅμως τὸ ἐμπόριο ἔχει γίνεῖ παγκόσμιο, εἶναι ἀνάγκη καὶ ἡ προστασία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ νὰ γίνεῖ σὲ παγκόσμια κλίμακα καὶ νὰ δοθοῦν ἀρμοδιότητες σὲ ὑπερεθνικὴ Ἀρχὴ γιὰ παρακολούθηση καὶ ἔλεγχο.

37. Διεθνή συνέδρια νομικῶν συζητοῦν τὸ θέμα. Μεγάλον ἔργο ἐπιτελεῖ σχετικά τὸ Global Forum for Competition and Trade Policy, ἀποτελούμενον ἀπὸ Πανεπιστημιακοὺς, δικηγόρους κλπ., μὲ ἔδρα τὸ Κέντρο Διεθνῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Toronto¹¹.

38. Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐξᾶλλου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως ἔχει διαβιβάσει πρόταση πρὸς τὸ Συμβούλιον νὰ προτείνει πρὸς τὸν Π.Ο.Ε. νὰ καταρτίσει μελέτη γιὰ τὴ θέσπιση διεθνῶν κανόνων προστασίας τοῦ ἀνταγωνισμοῦ¹².

39. Ἐνα ἀκόμη πού πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ εἶναι ἡ ἐξέλιξις τοῦ συγκριτικοῦ δικαίου. Περιορισμένον παλιὰ στὸ ἰδιωτικόν, καὶ δὴ στὸ ἀστικὸ δίκαιο, μὲ μέθοδον ἀπλῶς τὴ σύγκριση καὶ κατάδειξις ὁμοιοτήτων καὶ διαφορῶν, ἔχει πλέον ἐπεκταθεῖ σὲ κάθε κλάδον τοῦ Δικαίου καὶ ἐρευνᾷ τοὺς τεθειμένους κανόνες σὲ κάθε ἔννομη τάξιν ὅχι μόνον καθ' ἑαυτοὺς ἀλλὰ σὲ ἀναφορὰ μὲ τὸ κοινωνικὸ πλαίσιον πού τοὺς ἐγέννησε καὶ σὲ ἀναφορὰ μὲ τὸν τρόπον πού ἐρμηνεύονται καὶ ἐφαρμόζονται.

40. Αὐτὴ ἡ μέθοδος δείχνει συχνὰ ὅτι τεθειμένοι κανόνες καὶ νομικὲς κατασκευὲς πού φαίνονται διαφορετικοὶ καθ' ἑαυτοὺς, συγκλίνουν στὸ ὅτι τελικὰ θεραπεύουν, διὰ μέσου ἄλλης συλλογιστικῆς καὶ ἄλλης κατασκευῆς, τὴν ἴδια ἀνάγκη. Π.χ. ὑπάρχοντα συστήματα δικαίου πού ἀγνοοῦν τὴν ἔννοια τῆς καταχρήσεως δικαιώματος. Καὶ ὅμως βάζουν στὴν πραγματικότητα ὅρια στὴν ἄσκηση δικαιωμάτων διαμέσου,

11. 170, Bloor Street West, 5th floor, Toronto, Ontario M5S 1H9, Canada.

12. International Business Lawyer, τεύχος Νοεμβρίου 1996, σελ. 447.

άλλων έννοιών όπως τής καλής πίστης, τής επιείκειας, τής άρχής του *estoppel*, *venire contra factum proprium* κλπ.

41. Ένα άλλο φαινόμενο που άφορᾷ τὸ συγκριτικὸ δίκαιο εἶναι ἡ χρησιμοποίησή του ἀπὸ τὰ δικαστήρια, ἰδίως τὰ Συνταγματικὰ Δικαστήρια. Ἄλλ' ὡς πρὸς αὐτὸ θὰ ἐπανέλθω σὲ λίγο, στὸ πλαίσιο τοῦ τρίτου τμήματος τῆς ὁμιλίας μου, δηλαδή τοῦ θέματος τῆς συμβολῆς τῶν Συνταγματικῶν Δικαστηρίων στὴν ἐνεστῶσα φάση τῆς ἱστορίας, στὸ ὅποιο εἰσέρχομαι.

Γ'

42. Θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ μιὰ ἐνσταση ἤδη κατὰ τῆς διατυπώσεως τοῦ θέματος. Ἐνσταση οἶονεῖ («τὸ βῆμα κάμπτουςα»), ὅπως λέμε στὸ δικονομικὸ δίκαιο. Θὰ ἔλεγε : Τί σχέση μποροῦν νὰ ἔχουν τὰ Συνταγματικὰ Δικαστήρια μὲ τὴν κίνηση τῆς ἱστορίας; Στὸ βαθμὸ που αὐτὴ ἡ κίνηση δὲν εἶναι ντετερμινιστικὴ, νομοτελειακὴ, ἀλλὰ ἔργο τῶν ἀνθρώπων, τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι ἔργο τῶν πολιτικῶν, ὑπὸ εὐρεία ἔννοια, τῶν Κυβερνήσεων καὶ τῶν νομοθετῶν, που ἔχουν βούληση καὶ ἐνεργοῦν πράξεις. Καὶ θέτουν σὲ ἰσχὺ νομοθετήματα καὶ διεθνεῖς Συμβάσεις. Τὰ Δικαστήρια δὲν ἔχουν βούληση καὶ δὲν πράττουν. «Κρίνουν» μόνον. Βάσει μιᾶς συλλογιστικῆς που ξεκινάει ἀπὸ τὰ νομοθετήματα καὶ ἀποβλέπει στὴν ἐφαρμογὴ τους. Ἐκ ρίζης λοιπὸν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ «συμβάλουν» τὰ Δικαστήρια στὴν πορεία τῆς ἀνθρωπότητας πρὸς ἐνότητα.

43. Δὲν θὰ ἀπαντήσω ἀμέσως τώρα, προκαταρκτικά. Θὰ φανεῖ ὅτι ἡ ἐνσταση αὐτὴ εἶναι ἀβάσιμη ἀπὸ τίς παρατηρήσεις που ἀκολουθοῦν.

44. Οἱ παρατηρήσεις δὲν ἀφοροῦν τὰ Συνταγματικὰ Δικαστήρια ὑπὸ στενὴ ἔννοια, ἀλλὰ ὅλα τὰ ἀνώτατα Δικαστήρια που ἐπιτελοῦν ἔργο ἐρμηνείας τοῦ Συντάγματος. Ἀφοροῦν καὶ τὸ Δικαστήριό τοῦ Λουξεμβούργου, τὸ ὅποιο ἀποτελεῖ τὸ Συνταγματικὸ Δικαστήριό τοῦ οἶονεῖ Κράτους, Ὁμοσπονδιακοῦ¹³, τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κοινότητας, ἀφοῦ ἡ Συνθήκη εἶναι, καὶ ἔχει χαρακτηριθεῖ ἀπὸ ἀποφάσεις του, ὡς ὁ συνταγματικὸς χάρτης τῆς Κοινότητας.

45. Τὰ Συνταγματικὰ Δικαστήρια μετὰ τὸ Β' Παγκόσμιό Πόλεμο ἀποτελοῦν

13. C. N. Kakouris, La relation de l'ordre juridique communautaire avec les ordres juridiques des États membres. Quelques réflexions peu conformistes, στὸ *Du Droit International au droit de l'intégration*, Liber Amicorum Pierre Pescatore, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 1987, σελ. 343 ἐπ., Koen Lenaerts, Is the European Union Federal?, στὸ *Law, Life and the Images of Man*, Festschrift for Jan M. Brockman, Duncker and Humblot, Berlin, σελ. 417 ἐπ.

ἀκρογωνιαίους θεσμούς μέσα στη δομή και λειτουργία τῶν θεσμῶν τῶν συγχρόνων δημοκρατικῶν κρατῶν. Εἶναι τὰ Συνταγματικά Δικαστήρια, καὶ ὄχι πλέον τὰ ἀντιπροσωπευτικά σώματα, πού ἀποτελοῦν τὸ καταφύγιο καὶ τὴν ἐγγύηση τῆς τηρήσεως τοῦ Συντάγματος καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ βουλές ἔχουν ἐξασθενήσει ἀπὸ τότε πού ἐγκατελείφθη κάθε ἰδεαλισμός, κάθε ἰδέα ὅτι ἐπιτελοῦν ἔργο συνεργασίας ὥστε μὲ τὴ συζήτηση νὰ βρεθεῖ τὸ ὀρθότερο γιὰ νὰ νομοθετηθεῖ. Θεωροῦνται ἀπλῶς ὡς χῶρος ὅπου ἀντιπαλαίουν ομάδες μὲ συγκρουόμενα συμφέροντα καὶ ὅπου ἀπλῶς τυπικὰ γίνονται ψηφοφορίες, ἀφοῦ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πρῖν, διότι ἐπικυρώνουν ἀπλῶς ὅ,τι ἄλλοῦ ἔχει ἀποφασισθεῖ, δηλ. στὸ κυβερνῶν κόμμα. Ὑποστηρίζεται ὅτι εἶναι πραγματισμός νὰ παραδεχτοῦμε αὐτὴ τὴ διάγνωση. Ὅμως πιστεύω ὅτι δὲν εἶναι ἀναπόφευκτο νὰ εἶναι ἔτσι. Ἄλλωστε δὲν ἦταν πάντοτε ἔτσι. Ὑπῆρχε πίστη κοινὴ σὲ ὀρισμένες ἀρχές καὶ ἀξίες καὶ πρόθεση πραγματώσεώς τους. Τώρα δὲν ὑπάρχει. Καὶ ἐκ τούτου ἔχει ἐξασθενήσει ὁ ρόλος τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν σωμάτων γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν βαθύτερων ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου.

46. Καὶ ἔχουν πάρει τὴ σκυτάλη τὰ Συνταγματικά καὶ τὰ ἀντίστοιχα Ἀνώτατα Δικαστήρια.

47. Ὁ πυρήνας τῆς δικαιοδοσίας τους εἶναι ὁ ἔλεγχος τῆς συνταγματικότητας τῶν πράξεων τῶν ἄλλων ὀργάνων, ἰδίως τῶν νομοθετικῶν. Δὲν ἔχει σημασία ἂν σὲ ὀρισμένα κράτη ὁ ἔλεγχος τῆς συνταγματικότητας ἔχει θεσπισθεῖ ὡς διάχυτος, διότι καὶ σ' αὐτὰ τὸν τελευταῖο λόγο ἔχει τὸ Συνταγματικὸ Δικαστήριο.

48. Τὸ Συνταγματικὸ Δικαστήριο εἶναι πού καθορίζει ὑποχρεωτικὰ γιὰ ὅλους ποῖα εἶναι ἡ συνταγματικότητα. Διὰ τῆς ἐρμηνείας τοῦ Συντάγματος ἡ ὁποία περιλαμβάνει καὶ τὴ συγκεκριμενοποίηση τῶν ἀορίστων ἐνοιῶν καὶ τὴν πλήρωση κενῶν. Εἶναι ἐξἄλλου γνωστὸ ὅτι ἡ ἐρμηνεία τοῦ Συντάγματος διαφέρει ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἱεραρχικὰ κατωτέρων κανόνων δικαίου. Διότι οἱ διατάξεις τοῦ Συντάγματος εἶναι μὲν νομικοὶ κανόνες, ἀλλὰ οἱ ἀνώτατοι στὴν πυραμίδα τῶν κανόνων. Καὶ ρυθμίζουν τὸν τρόπο καὶ τὰ ὄρια ἀσκήσεως τοῦ λειτουργήματος τῶν Ὀργάνων τοῦ Κράτους.

49. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς ἐξωνομικὲς ἀξίες καὶ ἀρχές, πνευματικὲς, ἠθικὲς, αἰσθητικὲς ἀκόμη, στὶς ὁποῖες πιστεύει ὁ λαὸς καὶ στὶς ὁποῖες ἔνεκα τούτου στοχεύει τὸ Κράτος διαμέσου τῶν Ὀργάνων του. Κάπως ἔτσι τὸ ἔλεγε ὁ μεγάλος Ἀπὼν Γεώργιος Βλάχος. Αὐτές, μερικῶς ἢ στοιχειωδῶς μόνον ἔχουν βρεῖ τὴν ἐκφρασὴ τους στὶς γραπτὲς νομικὲς διατάξεις τοῦ Συντάγματος. Γι' αὐτὸ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Συντάγματος σημαίνει τελικὰ διάγνωση αὐτῶν τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν πίστεων πού βιώνουν οἱ ἄνθρωποι μέσα στὰ βῆθη τῆς ὑπάρξεώς τους καὶ πού ποθοῦν νὰ πραγματώνονται. Κατὰ τὸ Bundesverfassungsgericht, αὐτές οἱ ἀξίες ἐνυπάρχουν ἀνάμεσα στὶς γραπτὲς διατάξεις τοῦ Συντάγματος. Ἐτσι τὸ Συνταγματικὸ Δικαστήριο δια-

γιγνώσκει και διατυπώνει τις γενικότερες και θεμελιώδεις αρχές, για να ἐλέγξει κατόπιν ἂν οἱ νομοθετικές και διοικητικές πράξεις ἐμποτιζονται ἀπὸ αὐτές.

50. Αὐτὰ εἶναι γνωστά¹⁴. Ἐκεῖνο ποῦ ζητῶ να μοῦ ἐπιτραπεῖ να ὑπογραμμίσω εἶναι ὅτι ἡ ἀναγνώριση και διατύπωση τέτοιων γενικῶν ἀρχῶν με τις ἀποφάσεις τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου θυμίζει μεν τὴ θέσπιση κανόνων ἀπὸ τὴ βουλή, ἀλλὰ διαφέρει, κατὰ τὴ γνώμη μου, ριζικὰ ἀπ' αὐτή.

51. Κυρίως ὡς πρὸς τὸ ὅτι οἱ ἀρχές ποῦ καθιερῶνονται με τὴν ἐρμηνεία δὲν ἐκφράζουν τὴν ὑποκειμενικὴ προτίμηση τῶν μελῶν τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου. Αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ οἱ γενικὲς ἀρχές αὐτές εἶναι ἀνώτερης τάξης, συνταγματικῆς. Εἶναι ριζωμένες μέσα στις βαθύτερες πεποιθήσεις τῶν λαῶν. Εἶναι ἡ συνισταμένη τῶν πεποιθήσεων αὐτῶν. Ἄν γινόταν δημοψήφισμα, θὰ γίνονταν δεκτὲς σχεδὸν με ὁμοψυχία.

52. Ἀντιθέτως, τὰ νομοθετούμενα στὰ ἀντιπροσωπευτικὰ σώματα εἶναι ἀποτέλεσμα ὑποκειμενικῶν κρίσεων περὶ τοῦ προτιμητέου, συχνὰ με κριτήρια συμφερόντων: γι' αὐτὰ, ἡ τεχνικὴ τῆς πλειοψηφίας-μειοψηφίας ἀρκεῖ. Οἱ ἀρχές ὅμως ποῦ ἀναγνωρίζει τὸ Συνταγματικὸ Δικαστήριο πρέπει να εἶναι ὅσες θὰ ψήφιζαν ἀπὸ κοινῶν πλειοψηφία και μειοψηφία, διότι ἐκφράζουν κάτι πολὺ βαθύ¹⁵. Ἄν δὲν εἶναι τέτοια ἡ ἀρχή, πιστεύω ὅτι δὲν ἔχει ἀρμοδιότητα τὸ Συνταγματικὸ Δικαστήριο να τὴν ἀναγνωρίσει, διότι ἡ ἀρμοδιότητα ἀνήκει στὸ ἀντιπροσωπευτικὸ σῶμα. Ἄν εἶναι ὅμως τέτοια, ἔχει δικαίωμα να τὴν ἐπικαλεσθεῖ ἡ μειοψηφία ἐνώπιον τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, γὰρ να ἀκυρώσει τὴν ἀπόφαση τῆς πλειοψηφίας¹⁶.

53. Αὐτὸ τὸ ἔργο εἶναι δυνατὸν να ἐπιτελεσθεῖ μόνον ἀπὸ ἀνεξάρτητους δικαστές, ἀνεξάρτητους και ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι νοητὸ οἱ συνταγματικοὶ

14. Πρβλ. Michel Fromont, *La justice constitutionnelle dans le monde*. Dalloz, 1996, ὅπου ὁμιλεῖ περὶ «ἐκρηκτικῆς» ἀναπτύξεως τῆς Συνταγματικῆς Δικαιοσύνης ποῦ σημάδεψε τὸ δεῦτερο ἡμισυ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Ἡ ἰσχυρὴ θέση τῶν Συνταγματικῶν Δικαστηρίων στὴ Δημοκρατία συνδυάστηκε με μεθόδους ἐρμηνείας ἀποστασιοποιημένες ἀπὸ τὸ γράμμα τῶν διατάξεων. Περὶ ληψὴ τῆς ἐξελιξέως βλ. στη σελ. 114 ἐπ.

15. Fromont, op. cit., page 132, ἐκφράζει τὴν ἴδια ἰδέα λέγοντας ὅτι «le juge qui interprète la constitution et impose aux autres pouvoirs publics le respect des règles qu'implique le texte constitutionnel exprime en quelque sorte une légitimité démocratique plus ancienne ou plus large, qui n'a pas vocation à fluctuer aussi rapidement que celle des principaux organes politiques de l'État».

16. Ὑπάρχουν διαφορὲς ἀπόψεις ἐπὶ τοῦ ζητήματος, ἀλλὰ δὲν σχολιάζονται ἐδῶ. Βλ. πάντως τὸ ἐνδιαφέρον ἔργο Jacques Meunier, *Les pouvoirs du Conseil Constitutionnel. Essai d'analyse stratégique*. Paris et Bruxelles, L.G.D.J., et Bruylant, 1994.

δικαστές να αναδεικνύονται από έκλογικό σώμα, για να έχουν τάχα «δημοκρατική νομιμοποίηση», όπως υποστηρίζουν μερικοί. Η δημοκρατική νομιμοποίησή τους είναι ή ανεξαρτησία τους από προσδοκίες πλειοψηφούντων έκλογέων και από προεκλογικές δηλώσεις προς ψηφοφόρους.

54. Το μόνο κριτήριο για την ορθότητα κάθε απόφασής τους είναι η αποδοχή της, λόγω της δύναμης πειθοῦς της αιτιολογίας της, που δείχνει ότι άπηχεῖ τούς βαρύτερους πόθους τοῦ λαοῦ.

55. Αυτό είναι το status και το ἦθος τῶν συνταγματικῶν δικαστηρίων.

56. Ἔρχομαι τώρα στο φαινόμενο, για το ὁποῖο ἔκανα νύξη προηγουμένως, της χρήσεως δηλαδή, της συγκριτικῆς μεθόδου ἀπό πολλά συνταγματικά δικαστήρια.

57. Εἶχα παρατηρήσει μέσα σε ἀποφάσεις ἐνίων συνταγματικῶν Δικαστηρίων ρητὴ παραπομπή, ὡς ἐρμηνευτικὸ ἐπιχείρημα, σε νομολογία ἀλλοδαποῦ συνταγματικοῦ δικαστηρίου, και τὸ θεώρησα πολὺ σημαντικό. Ἄρχισα λοιπὸν μιὰ πρόχειρη ἔρευνα, ἀποστέλλοντας ἐρώτημα σε συνταγματικά ἢ ἀντίστοιχα ἀνώτατα δικαστήρια πολλῶν Κρατῶν. Ἔλαβα ἀπάντηση ἀπὸ ἀρκετά.

58. Το ἀποτέλεσμα, ἐν περιλήψει, εἶναι ὅτι μόνον ἓνα Ἀνώτατο Δικαστήριο, ἀραβικοῦ κράτους, θεωρεῖ ὅτι θὰ ἦταν ἀντίθετο μετὰ τὴν ἀρχὴ τῆς κυριαρχίας νὰ μὴν παραμείνουν οἱ δικαστές κλειστοὶ μέσα στὸ Δίκαιο τὸ δικό τους. Ὅλα τὰ ἄλλα Συνταγματικά ἢ Ἀνώτατα Δικαστήρια ἀπάντησαν, περίπου, ὅτι και ὅταν δὲν ὑπάρχουν στίς ἀποφάσεις τους ρητὲς παραπομπές σε ἀλλοδαπὰ δικαστήρια, πάντως ἔχουν ὑπόψη τους, και ἐπωφελοῦνται ἀπὸ ἀλλοδαπὲς ἀποφάσεις κατὰ τις διασκέψεις. Και ὑπάρχουν και ἀποφάσεις μετὰ ρητὴ ἐπίκληση ἀλλοδαπῶν ἀποφάσεων. Ὅχι, βέβαια, ὡς κύριο, ἀλλὰ ὡς πρόσθετο ἐρμηνευτικὸ ἐπιχείρημα, για ἀναγνώριση γενικῆς ἀρχῆς τοῦ δικαίου ἢ ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς ἢ ἀνθρωπίνου δικαιώματος.

59. Ὁ κ. Ἀριστόβουλος Μάνεσης, κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία στίς 7 Δεκεμβρίου 1993 εἶχε ἐπισημάνει τὴν τάση στὴν Εὐρώπη «ἀφ' ἐνὸς μὲν για ἀμοιβαία πρόσληψη, συμπλήρωση και ἐξομοίωση τῶν ἐθνικῶν συνταγματικῶν ρυθμίσεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ για διεθνοποίησή τους», «μὲ συγκριτικὲς και διεθνοποιημένες ἐρμηνευτικὲς μεθόδους», ὡς «συνάρτηση και τῶν ἰδεολογικῶν και πολιτισμικῶν δεδομένων που εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἤττον κοινὰ στοὺς Εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς»¹⁷. Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν τάση στοιχεῖ και τὸ φαινόμενο ρητῶν ἀναφορῶν σε ἀποφάσεις ἀλλοδαπῶν δικαστηρίων παγκοσμίως.

60. Θεωρῶ τὸ φαινόμενο πάρα πολὺ σημαντικό. Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ περήφανο Bundesverfassungsgericht νὰ προσθέτει στὴν ἀιτιολογία ἀπόφασής του

17. Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Τόμ. 68, Β' Τεῦχος (1993), σελ. 458-9.

ὅτι ἡ λύση εἶναι «σύμφωνη μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ δικαίου σὲ ἄλλες χῶρες τοῦ δυτικοῦ κόσμου»¹⁸. Καὶ τὸ αὐστριακὸ Συνταγματικὸ Δικαστήριον νὰ ἔχει παραπέμψει, πρὸ τῆς εἰσδοχῆς τῆς Αὐστρίας στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσι, σὲ νομολογία τοῦ Δικαστηρίου τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων, τὸ ὁποῖο τότε ἦταν γιὰ τὴν Αὐστρία ἀλλοδαπὸ δικαστήριον. Στὴν ἴδια ἀπόφαση παραπέμπει καὶ σὲ ἀπόφαση τοῦ Bundesverfassungsgericht¹⁹. Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία σὲ concurring opinions τοῦ Supreme Court τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν (ἐκεῖ δὲν ἔχουν ἐνιαῖο σῶμα τῆς ἀπόφασης) νὰ γίνεταί παραπομπὴ σὲ ἀπόφαση ἀγγλικοῦ δικαστικοῦ σώματος²⁰. Καὶ δὲν εἶναι χωρὶς σημασία στὶς concurring opinions τῆς περίφημης ἀπόφασης *Mambo* τοῦ ἔτους 1992 τοῦ Ἀνωτάτου Δικαστηρίου τῆς Αὐστραλίας νὰ ὑπάρχουν ἐπανειλημμένες παραπομπὲς σὲ ἀλλοδαπὲς ἀποφάσεις. Ὑπάρχουν κι ἄλλα παραδείγματα.

61. Ὑπάρχει λοιπὸν μιὰ ἀρχόμενη διαπίδυση νομολογίας παγκοσμίως μεταξὺ τῶν Συνταγματικῶν ἢ Ἀνωτάτων Δικαστηρίων, σὲ θέματα ἰδίως ποὺ ἀφοροῦν τὴ μοίρα τῶν ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων πάνω στὴ γῆ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, παρὰ τὶς πολιτισμικὲς διαφορὲς κατὰ περιοχὲς τῆς γήινης σφαίρας, ὑπάρχει ἓνας πυρήνας ἀντιλήψεων γιὰ τὸν ἀνθρώπο καὶ τὴ βαθύτερη αὐταξία του ποὺ εἶναι κοινὸς σὲ ὅλες τὶς μυριάδες τῶν ἀνθρώπινων ὑπάρξεων ἐπὶ τῆς γῆς²¹. Τὸ φαινόμενο αὐτό, ὁρώμενο μῆσα στὴ γενικότερη δυναμικὴ τῆς παγκοσμιοποίησης τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων εἶναι σημαντικό. Καὶ ἐλπιδοφόρο.

62. Ἄν μπορούσε νὰ καταστεῖ ἓνα Παγκόσμιο Συνταγματικὸ Δικαστήριον, ἡ ἐλπίδα γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἐπιταχύνσεως τῆς πορείας πρὸς ἐνότητα θὰ ἦταν μεγάλη. Διότι θὰ μπορούσαμε νὰ προβλέψουμε μιὰ συμβολή, διὰ τῆς νομολογίας του, ἀνάλογη μὲ αὐτὴ ποὺ ἔχει σημειωθεῖ χάριν τοῦ ἀνθρώπου στὸ ἐσωτερικὸ τῶν Κρατῶν, σὲ περιόδους ἀδράνειας τοῦ νομοθέτου.

63. Ἄς θυμηθοῦμε π.χ. ὅτι ὁ ἔλεγχος τῆς συνταγματικότητος τῶν νόμων, ποὺ σημαίνει, κατὰ βάθος, προστασία τῆς μειοψηφίας ἀπὸ τοὺς κινδύνους τῆς πλειοψηφίας, καθιδρύθηκε μὲ ἀπόφαση τοῦ Supreme Court στὶς ΗΠΑ²² καὶ μὲ ἀπόφαση τοῦ

18. Ἀπόφαση τῆς 14.2.1973, ὑπόθεση 112/65.

19. Ἀπόφαση τοῦ αὐστριακοῦ Verfassungsgericht τῆς 12.3.1992, ὑποθ. 220-222/91, Sammlung der Erkenntnisse und Beschlüsse, No 13038.

20. Τοῦ Privy Council.

21. Βλ. γενικότερα γιὰ τὸ θέμα Abdullahi Ahmed AN NA'IM, Human rights in cross-cultural perspectives. A quest for consensus, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1995.

22. *Marbury* κατὰ *Madison*, 5 US (137 1803).

Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου στὴ Νορβηγία²³ καὶ κατόπιν ἄρχισε νὰ γράφεται στὰ Συντάγματα. Ἡ ἀπαγόρευση τῆς διακρίσεως εἰς βάρους τῶν μαύρων στὰ σχολεῖα στὶς ΗΠΑ ἐπίσης μὲ ἀπόφαση τοῦ Surpeme Court²⁴. Στὸ οἶονοι Κράτος, ὁμοσπονδιακὸ, τῆς Κοινότητος, παρόλη τὴν ἀνυπαρξία διατάξεως, μὲ τὴ νομολογία τοῦ ΔΕΚ ἀναγνωρίστηκε ὅτι ἡ προστασία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ γενικὴ ἀρχὴ ποὺ ἰσχύει μέσα στὴν κοινοτικὴ ἔννομη τάξη. Καὶ ἀνέφερα προηγουμένως τὴν ἀπόφαση Mambo τοῦ αὐστραλιανοῦ Ἀνωτάτου Δικαστηρίου ποὺ ἀναγνώρισε ὡς ἀνθρώπινα ὄντα τοὺς ἰθαγενεῖς. Σ' αὐτὴ τὴν ἀπόφαση διαβάζει κανεῖς, στὴν αἰτιολογία τῆς ψήφου μερικῶν δικαστῶν, ἐκτὸς ἄλλων, καὶ ὅτι πρέπει νὰ ντρεπόμαστε οἱ λευκοὶ γιὰ ὅ,τι ἔχουμε κάμει μέχρι τώρα στοὺς ἰθαγενεῖς. Αὐτὴ ἡ ἀπόφαση ἐξεδόθη μετὰ ἀπὸ μιὰ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία οἱ πολιτικοὶ εἶχαν βυθιστεῖ σὲ μακρὲς συζητήσεις καὶ ἀμφιβολίες.

64. Αὐτὰ τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν Κρατῶν δείχνουν, ὅτι ἓνα παγκόσμιο Συνταγματικὸ Δικαστήριον θὰ μπορούσε νὰ συμβάλει, ἀναπληρώνοντας τὴν ἀδράνεια ἢ ἀδυναμία τῶν πολιτικῶν, σὲ πάρα πολὺ μεγάλο βαθμὸ στὴν πραγμάτωση θεμελιωδῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου. Μὴν ξεχνᾶμε ὅτι μεταξὺ τῶν διακηρύξεων τῆς λεγόμενης «τρίτης γενεᾶς» δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου εἶναι καὶ τὸ δικαίωμα γιὰ εἰρήνη. Δὲν θὰ ἦταν καθόλου οὐτοπικὸ νὰ φανταστοῦμε μιὰ σωτήρια παρέμβαση ἑνὸς παγκόσμιου Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου καὶ σ' αὐτὸν τὸν τομέα. Παρόλο ποὺ μέχρι τώρα οἱ σχετικοὶ χειρισμοὶ τῶν (Κυβερνήσεων ἔχουν θεωρηθεῖ ἀπὸ τὴ νομολογία τῶν Συνταγματικῶν Δικαστηρίων ὡς «political questions» καὶ ἐπομένως ὡς μὴ δεκτικὲς δικαστικῆς κρίσης, non-justiciables (μὴ δικάσιμες θὰ λέγαμε ἑλληνικά). Ἀλλὰ μιὰ τέτοια προσδοκία εἶναι, βέβαια, γιὰ τὸ πολὺ ἀπώτερο μέλλον.

65. Πρὸς τὸ παρὸν ὑπάρχουν τὰ πολλὰ Συνταγματικὰ Δικαστήρια διεσπαρμένα πάνω στὴ γῆ²⁵. Μὲ γενώμενο ὅμως σ' αὐτὰ τὸ αἶσθημα, ὅπως προανέφερα, ὅτι

23. John Alster, στὸ Eivind Smith (éd.), *Constitutional Justice under old constitutions*, LaHaye, Londres, Boston, Kluwer Law Intrnational, 1995.

24. Ἀπόφαση Brown, 1954.

25. Εἶναι ἐκτὸς θέματος, ἀλλὰ ἐφάπτεται καὶ πρέπει νὰ μνημονευθεῖ ὅτι μὲ θέρημη εἰ θεωρητικοὶ ὑποστηρίζουν τὴν ἀνάγκη νὰ χορηγηθεῖ ἀρμοδιότητα στὸ Διεθνὲς Δικαστήριον τῆς Χάγης ἐλέγχου τῆς νομιμότητος τῶν ἀποφάσεων τῶν Διεθνῶν Ὁργάνων, ἰδίως τοῦ Συμβουλίου Ἀσφαλείας, τὸ ὁποῖο ἀνέπτυξε μὲν σημαντικὴ δραστηριότητα μετὰ τὸ τέλος τοῦ ψυχροῦ πολέμου, ἀλλὰ τοῦ ὁποίου πολλὲς ἀποφάσεις ἔγιναν ἀντικείμενο ὀξείας κριτικῆς. Βλ. σχετικὰ τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον ἔργο τοῦ Mohammed Bedjaoui, *Nouvel Ordre Mondial et contrôle de la légalité des actes du Consei de Sécurité*, Bruylant, Bruxelles, 1994.

ἐπιτελοῦν ἔργο πού εἶναι σέ πολλά σημεῖα παρόμοιο πανανθρωπίνως. Ἐκεῖνο πού μπορεῖ τώρα νά γίνει εἶναι νά ὑποβοηθηθεῖ αὐτό τὸ γεννώμενο αἴσθημα, νά ἀποκτήσουν συνείδηση ὅλοι οἱ συνταγματικοὶ δικαστές τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ ἔργο τους εἶναι ὄχι μόνον ἐθνικά, ἀλλὰ παγκοσμίως σημαντικὸ, ὅτι τοὺς συνδέει καὶ τοὺς ἐνισχύει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ εὐθύνη τους εἶναι ἔναντι ὀλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας. Καὶ ὅτι δὲν εἶναι ἀπομονωμένοι μεταξὺ τους.

66. Ἦδη γίνονται ἀνταλλαγές ἐπισκέψεων, περιφερειακὲς συναντήσεις τῶν ἀνωτάτων δικαστῶν, συνέδρια. Μὲ θέματα ὅμως, συνήθως, σὲ περιορισμένα πεδία τῆς νομικῆς τεχνικῆς. Ὑποβοηθοῦν αὐτὰ στὴν ἀμοιβαία γνώση τῶν ἰδιαιτέρων προβλημάτων κάθε χώρας ἢ μᾶλλον τῆς ἰδιαίτερης μορφῆς τῶν κοινῶν προβλημάτων. Π.χ. στὶς Ἰνδίες τώρα τὸ Συνταγματικὸ Δικαστήριον ἔχει ὡς ἔργο νά βοηθήσει τὴν ὑλοποίηση τῆς νεώτερης νομοθεσίας πού σκοπεῖ στὴν ἄρση ἀπανθρώπων θεσμῶν ριζωμένων ἀπὸ αἰῶνες. Στὴ ραγδαίως μεταβαλλόμενη οικονομικὴ καὶ κοινωνικὴ δομὴ τῆς Ρωσίας, ὁ Πρόεδρος τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου περιγράφει σὲ βιβλίον του τὸ φαινόμενο πού ὀνομάζει nihilisme juridique, ὅτι δηλαδή ὁ ρώσος πολίτης δὲν ξέρει ὅτι μπορεῖ νά βασίσει στὴ νομοθεσία δικαιώματα καὶ νά τὰ ἐπιδιώξει ἐπὶ δικαστηρίου. Ἔχει ριζωθεῖ μέσα του, ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ τσαρικοῦ καὶ στὴ συνέχεια τοῦ καμμουνιστικοῦ καθεστῶτος, ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ νομοθεσία εἶναι ἀπλῶς ἓνα μέσο στὰ χέρια τῶν πλούσιων καὶ τῶν ἰσχυρῶν γιὰ νά πετυχαίνουν τοὺς σκοποὺς τους²⁶. Πρέπει νά διδαχθοῦν ἐξ ὑπαρχῆς, καὶ ἐκ μέρους τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, τί σημαίνει Κράτος δικαίου. Στὴ Βραζιλία ἄλλου εἴδους ἀγῶνας γιὰ νά ὑλοποιηθεῖ ἡ ἀπαλλοτρίωσις τῶν γαιῶν χάριν τῶν ἀκτημόνων πού ζοῦν σὲ ἀθλιότητα. Καὶ ἄλλου ἄλλα.

67. Παρόλες ὅμως τίς διαφορὲς ὡς πρὸς τὴ μορφή τῆς ἐμφανίσεως τῶν προβλημάτων, εἶναι κοινὸς ὁ στόχος τῆς ἐξασφάλισης ζωῆς καὶ ὄρων ζωῆς σὲ κάθε ἀνθρώπινη ὑπαρξή, τέτοιων ὥστε νά μπορεῖ νά πραγματώνει τὴν αὐταξία της. Αὐτὸς ὁ στόχος, ὅπως προανέφερα, ἀνήκει στὴν ἐποχὴ μας πιὸ πολὺ στὰ Συνταγματικὰ Δικαστήρια, παρὰ στὰ νομοθετικὰ σώματα.

68. Αὐτὴ ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι στὸν ἴδιο βαθμὸ συνειδητὴ σ' ὅλους τοὺς συνταγματικούς δικαστές. Ἐνα συνέδριον, διεθνές, τῶν Προέδρων ἢ ἐκπροσώπων τῶν Συνταγματικῶν Δικαστηρίων μὲ ἀντικείμενον τὴν ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων καὶ ἐμβάθυνση τῶν δυνατοτήτων πού ἔχουν καὶ τῶν ὥραίων εὐθυνῶν τους κατὰ τὴ σημερινὴ δυναμικὴ πορεία τῆς ἀνθρωπότητας, θὰ ἦταν πάρα πολὺ μεγάλη συμβολή. Ἄν ἓνα ἀνώτατο πνευματικὸ Ἴδρυμα, γιατί ὄχι ἡ Ἀκαδημία, ἀποφάσιζε μιὰ τέτοια διοργάνωση,

26. Ὁ ρώσος πολίτης, ὅταν τὸν ἀδικοῦσαν, ἀπλῶς ὑπέκυπτε λέγοντας «τί νά κάνω; Ὁ Θεὸς εἶναι στὸν Οὐρανὸν καὶ ὁ [ὑποτιθέμενος προστάτης] Τσάρος μακριὰ στὴ Μόσχα!»

ἴσως σὲ συνεργασία μὲ τὴ Διεθνή Ἀκαδημία Συγκριτικοῦ Δικαίου, πιστεύω ὅτι θὰ ἦταν ἱστορικῆς σημασίας.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

69. Ἡ βαθύτερη καὶ ριζικότερη, ἢ καθαυτὸ ὑπαρξιακὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ μεταφυσικὴ. Ἡ ἀπάντηση σ' αὐτὴ εἶναι κατόρθωμα ποὺ ἕνας του ὁ καθένας μπορεῖ, σὲ ὅσο βαθμὸ μπορεῖ, μὲ ἄσκηση, νὰ ἐπιτελέσει. Τὸ δίκαιο καὶ τὰ Δικαστήρια δὲν μποροῦν νὰ βοηθήσουν.

70. Ἡ ἀμέσως ἐπόμενη ἀνάγκη ὅμως εἶναι ἡ διασφάλιση ὄρων καὶ δυνατοτήτων γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς ἄσκησης πρὸς τὸ μέγα κατόρθωμα, ἐλευθερίας ἀπὸ ἐμπόδια γιὰ βίωση τῆς ἀνθρώπινης αὐταξίας καὶ τὴν ἀνθιστὴ τῆς σὲ κάθε ἀνθρώπινη ψυχῇ.

71. Σ' αὐτὴ τὴ διασφάλιση σκοπεῖ τὸ πλαίσιο τῶν συνταγματικῶν κανόνων καὶ οἱ ἀγραφες γενικὲς ἀρχὲς τοῦ δικαίου. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἔργο ποὺ ἔχουν ἐνδυθεῖ στὴν ἐποχὴ μας τὰ Συνταγματικὰ Δικαστήρια, πρὸς τὰ ὁποῖα στρέφονται οἱ πολῖτες.

72. Μόνον ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἀρχίζουν οἱ ἀνάγκες ὀργανώσεως καὶ μερικότερων ρυθμίσεων ποὺ ἀνήκουν στὶς Κυβερνήσεις καὶ τὰ νομοθετικὰ σώματα, ὅπως ὀρίζει τὸ Συνταγματικὸ πλαίσιο, καὶ ἐλέγχει τὸ Συνταγματικὸ Δικαστήριο.

73. Ἐντεῦθεν ἡ σημασία τοῦ ἔργου τῶν συνταγματικῶν δικαστηρίων, τὴν ὁποία προσπάθησα νὰ δεῖξω, τοποθετημένη μέσα στὴ δυναμικὴ τῆς σημερινῆς φάσης τῆς κίνησης τῆς ἱστορίας.